

NƏSRƏDDİN TUSİ

**Sənən İBRAHİMOV,
BDU-nun professoru**

Xacə Nəsrəddin əbu Cəfər Məhəmməd bən Məhəmməd Həsən Tusi (1201-1274) XIII əsrdə Şərqdə ən məşhur alimlərdən olmuşdur. Onun əsli Azərbaycanın Ordubad bölgəsindən olsa da, sonradan ailəsi Xorasana köçmüş və Məhəmməd də 1201-ci ildə Tus şəhərində anadan olmuşdur. Ona görə də nisbəsi "Tusi" kimi qəbul olunmuşdur. Tusinin atası da dövrünün məşhur fəqihlərindən olmuşdur. Gənc yaşlarından atası ona yüksək təhsil vermiş, Nəsrəddin ədəbiyyata, elmi kəşflərə, xüsusilə, astronomiya elminə böyük maraq göstərmişdir. Gənclik illərini Tusda keçirən Nəsrəddin sonra Nişapura gedib Müyəddin Salim bən Bədran, Kəmaləddin bən Yunis əl-Musəli, Fəridəddin Damad Nişapuri kimi alimlərdən dərslər almışdır. Monqol yürüşlərindən əvvəl bir neçə il ismaili hərəkatının tərkibində olmuşdur.

İsmaili hərəkatının liderlərindən biri olan Nəsrəddin Əbdülrəhim bən Əbi Mənsur ona yaxşı münasibət bəsləmiş və elminə xüsusi qiymət vermişdir. Məhz onun xahişi ilə Əbu Əli Müskəviyyənin "Əltəharət" (قراطل) kitabını "Əxlaqi-Nasiri" adı ilə tərcümə etmişdir.

1255-ci ildə Hülaki xanın qələbələrindən sonra ismaililər onun tərəfinə

keçdilər. Hülaki xan Nəsrəddin Tusini özünün vəziri etdi. 1257-ci ildə Hülaki xan Bağdadı ələ keçirib, xilafətə son qoyandan sonra Şərqdə maarifçilik işləri başladı və riyaziyyatçıları bir yerə toplayıb, onlar üçün Marağada rəsədxana tikdi. Həmin rəsədxanada elmi işləri Nəsrəddin Tusi həyata keçirirdi. Rəsədxana həm də Şərqi riyaziyyat elmləri üzrə mərkəzinə çevrildi və həmin mərkəzin 400 minədək kitabı olan kitabxanası var idi. Nəsrəddin Tusinin rəsədxanadakı işlərinin məhsulu kimi onun yazdığı məşhur "Zici-Elxani" (زج الخاني) kitabıdır.

Nəsrəddin Tusi həm də Azərbaycan dövlətçilik tarixində böyük xidmətlər göstərmişdir. İlk dəfə onun təşəbbüsü ilə dini vəzifələrlə dövlət vəzifələri birləşdirilmişdir. Dini işlərə də dövlət nəzarət etmişdir. Tusinin Hülaki xan yanında böyük hörməti var idi. Məsələn, "Ölmüşlərin vəfatı" (شافو نایفولا) kitabında yazılır ki, dövrün məşhur alimi və şairi Əlaəddin Ətamülk Cuyənini edam etmək istəyəndə işə Tusi qarışır və onu ölümdən xilas edir.

Nəsrəddin Tusi 1273-cü ildə vəfat etmiş və qəbri İraqın Kazimiyyə şəhərindədir.

Tusinin kəlamə, hikmətə, riyaziyyata, ədəbiyyatşünaslığa, nücum, məntiq,

əxlaq, hermenevtika elminə dair 200-dək kitabları var.

Bu kitabların hamısından bəhs etmək imkan xaricindədir. Ancaq onun birbaşa ədəbiyyatşünaslıqla bağlı olan kitablarından bəhs etmək çox vacibdir.

N.Tusinin 1244-cü ildə yazdığı "Əsasül-iqtibas" (سوابتقال اساسا) kitabı Şərqdə "Şəfa" kitabından sonra məntiq elmi haqqında olan ən sanballı kitabdır. Kitab 9 məqalədən ibarətdir. Hər məqalə bir neçə fənnə və hər fənn bir neçə fəslə bölünür. Müəllif qədim Yunan elmində olan məntiqə dair kateqoriyaları 9 məqalədə şərh edir. Kitab 1947-ci ildə Tehrandə çap olunmuşdur.

Onun məntiqə aid ikinci kitabı "Təcridi-məntiq" (قطنم دیرجت) adlanır və kitabı Tusi 1258-ci ildə yazmışdır. Bu kitaba Tusinin şagirdlərindən olan Əllamə Hilli (..-1325) və XVI əsrdə Mövla Mahmud ibn Məhəmməd Təbrizi 1507-ci ildə şərh yazmışdır.

Tusinin məntiqə dair başqa bir kitabının adı belədir: "Məqalati-əşrə ya kateqoriyas" (ای رشع تالاقم) – təəssüflər olsun ki, bu kitabı lazımcına tədqiq olunmamışdır.

Məntiqə aid başqa bir kitabını 1258-ci ildə yazmış və onun adı "Tədil əl-meyra fi nəgd tənzil əl-əflak"dır. Bəzi mənbələr yazır ki, guya bu kitabı Müfəzzəl Əbhəri yazmışdır, sadəcə olaraq Nəsrəddin Tusi onu şərh etmişdir. Əslində isə kitab Tusi tərəfindən yazılmış və başqaları bunu şərh etmişlər.

Kəlam elmi haqqında Tusinin yazdığı kitablardan biri belə adlanır: "Təcridül-əqaid". Kitab altı fəsildən

ibarətdir: birinci fəsildə ümumi məsələlər, ikincidə zahiyyətlər və təzahürlər, üçüncüdə Allahın isbatı və sifətləri, dördüncü peyğəmbərlik haqqında, beşincisi imamət haqqında, altıncı isə qiyamət və onun isbatı haqqındadır. Tusinin bu əsərinə Əllamə Hilli 1326-cı ildə şərh yazmış və həmin şərh 1311-ci ildə Bombeydə və 1353-cü ildə isə Səyda şəhərində çap olunmuşdur. Başqa bir şərh 1416-cı ildə Şəmsəddin Mahmud ibn Əbdürrəhman ibn İsfahani (694-749) yazmışdır. Əlaəddin Əli ibn Məhəmməd Quşçu (..-1447) da bu kitaba şərh yazıb Kirman hakimi Sultan əbu Səid xana təqdim etmişdir. Sonrakı şərh Molla Cəlaləddin Məhəmməd ibn Əsəd Sədici Dəvvani (..-1501) yazıb əvvəl Sultan Yaqub Bayanduri Ağqoyunluya və sonra Sultan Bəyazidə təqdim etmişdir. Bu şərh Mir Sədrəddin Məhəmməd Dəştəki Şirazi (1424-1499) tənqid etmiş və ona bir çox əlavələr etmişdir.

Ümumiyyətlə, Nəsrəddin Tusinin bu kitabı orta əsrlər Şərq fəlsəfi düşüncəsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün, ona müntəzəm olaraq elmi şərhlər yazılmışdır. Həmin şərhləri yazanların özləri də Şərqi mütəfəkkir alimləri olmuşdur. Onların hamısı barədə geniş bəhs etmək imkan xaricindədir, ancaq adlarını çəkmək lazımdır:

-Mövla Əbdürrəzaq ibn Əli ibn Hüseyin Lahici Fəyyaz (...-1641);

-Zeynəabdin Əli ibn Abdulla Bədəxşani 1614-cü ildə kitaba şərh yazmış;

-Məhəmməd Cəfər ibn Seyfəddin Astrabadi 1842-ci ildə yazmışdır;

-Məhəmməd Kazım ibn Məhəmməd Rza ət-Təbəri 1834-cü ildə yazmış və Məhəmməd şah Qacara ithaf etmişdir;

-Mövlə Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbili 1589-cu ildə şərh yazmışdır;

-Şeyx Əlaəddin Əbülülə Məhəmməd ibn Əhməd behiştî İsfərani də əsərə şərh yazmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İsfərani özü Tusinin şagirdlərindən olmuşdur;

-Mirzə İmaməddin Mahmud əf-Şərif ibn Mirzə Məsud Simnani XVII əsrdə Bürhanpurun qazısı olmuş və 1658-ci ildə şərh yazmışdır;

-Mövlə Bilal Şaxəti əl-Qaini;

-Molla Məhəmməd ibn Süleyman Tünkabünün 1884-cü ildə öz şərhini yazmışdır;

-Təbrizi nisbəli bir alim tərəfindən yazılmış "Təhriri-təcrid əl-əqaid" kitabı;

-Əbi İmru Əhməd ibn Məhəmməd Misrinin 1356-cı ildə yazdığı "Əl-möfid" adlı şərh;

-Əllamə Əkmələddin Məhəmməd ibn Mahmud əl-babəri Hənəfinin (...-1384) yazdığı şərh;

-Fazil Xızırsah ibn Əbdüllətif əl-müntəşəvinin (...-1449) şərh;

-Bağdad qazısı Qivaməddin Yusif ibn Həsənin (...-1516) şərh;

-Molla Əhməd ibn Məhəmməd Mehdi Nəraği Kaşanın (...-1828) şərh;

-Əmir Rza Hüseyini Qəzvinin (...-1953) şərh;

-Kəmaləddin Paşazadə Şəmsəddin Əhməd ibn Süleymanın (...-1533) şərh;

-Seyid Əmir Məhəmməd Əşrəf ibn Əbdülhəsən Əhəməd ibn Zeynalabdin

əl-Hüseyninin (...-1732) şərh və s.

Olsun ki, kitaba başqa alimlər də şərhlər yazmışdır. Ancaq onlar bəzən də əlimizdə məlumat yoxdur. Fakt bundan ibarətdir ki, Tusinin yazdığı bu kitab uzun bir tarixi dövrdə kəlam elmini öyrənməkdə əsas vəsait kimi istifadə olunmuşdur. Xüsusilə, kitabın Allahın dərkilə bağlı fəsilləri daha çox şərh edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsrəddin Tusinin özü də bəzi kitablara şərhlər yazmışdır. Məsələn, 1246-cı ildə İbn Sinanın məşhur "Şərhi-ışarat" və ya "Həlli-müşkilat əl-İşarat" kitabına dərin məzmunlu şərhlər yazmışdır.

Tusinin elmi yaradıcılığı o qədər genişdir ki, onu dövrünün ensiklopedik biliyə malik alim hesab edə bilərik. Yazdıqları isə, sanki bir elmi institutun yaratdığı həcmdədir. Azərbaycan elm tarixində bu qədər geniş ensiklopedik biliyə malik alimə rast gəlmək olmur. Onun elmi dünyagörüşü bir elm sahəsində cəmləşməmiş, əksinə dövrün bütün elm sahələrini əhatə etmişdir. Məsələn, 1288-ci ildə yazdığı "Qəvaid əl-əqaid" və "Füsuli-Nasiriyyə" əsərlərində Tusi savadlı bir fəqih kimi diqqətimizi cəlb edir. Bu kiçik elmi monoqrafiyada Tusi etiqadın əsas prinsiplərini dinin böyük şeyxləri kimi şərh edir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nəsrəddin Tusi bir şair olmaqla yanaşı, həm də sənədlə nəsrimizin görkəmli nümayəndəsidir. Onun qeyd etmədiyimiz başqa elmi əsərlərinin siyahısı belədir:

1. "Böyüklerin xasiyyətləri". 2. "Başlangıç və son". 3. "Varlıq və onun növləri". 4. "İnsan ruhunun əbədiyyəti". 5. "Qeyri-maddi substansiyanın sübutu". 6. "Vacibatın isbatında hükəmalara dair dəlillərinə dair Katibinin iradlarının rəddi". 7. "Elmi məqələnin şərh". 8. "Eynüzzaman Cili risaləsinə dair Xacənin sualları". 9. "Müzakirələr". 10. "Sorgular". 11. "Şəmsəddin Məhəmməd kişinin suallarına cavab". 12. "Nəsinin sualları". 13. "Mühəddinin suallarına cavab". 14. "Yeddi məsələ". 15. "Rumdan göndərilmiş bir neçə sualın cavabı". 16. "Seyid Rükəddinin suallarına cavab". 17. "Xacənin Əsirəddin Əbhəriyə məktubu". 18. "Nəcməddin Dəbirana cavab". 19. "Həmin alimə cavab". 20. "Katibinin başqa sualına cavab". 21. "Tusinin cavabı". 22. "Yerdəki canlılar və onların energetikası". 23. "Antonim və sinonimlərin vəhdəti". 24. "Məfhum idrakın ifadəsidir ya yox?". 25. "İzzəddövlə Səd ibn Mənsur ibn Kəminəyə cavab". 26. "Xacənin hükəmalardan birinin tənəffüz haqqında sualına cavabı". 27. "Xacə Tusinin alimlərdən birinin orqanizmin sağlamlığına dair verdiyi suala cavabı". 28. "Vücudun xeyrinə dair cavab". 29. "Səbəblər və nəticələr". 30. "Sıralanmış səbəb və nəticələr bəhsi". 31. "Səkkiz məsələ". 32. "Altı məqalə". 33. "Cəvahirnamə". 34. "Mirasın qiyməti". 35. "Meyar əl-əşar" (Şeyrin meyarı). 36. "Tələbələrin əxlaqı". 37. "Cahangüşə"yə əlavə". 38. "Qədim şahların adətləri". 39. "Farsca rəml". 40. "Rəmlə giriş". 41. "Rəmlin on iki xanasının ehkamu". 42. "Müxtəsər rəml". 43. "Məxfinin açılması qaydası". 44. "On kateqoriya". 45. "Yaradılmışların əzəli vəhdəti". 46. "İmamət haqqında". 47. "İlahi vəhdətin sübutu". 48. "Məcəburluq və ixtiyarlıq". 49. "Aktiv düşüncənin sübutu". 50. "Cəbr və ixtiyar". 51. "Etihad". 52. "Hikmətin sahələri". 53. "Qanun məcəlləsinə şərh". 54. "Tibb qaydaları". 55. "Ölüm zəruridir". 56. "Nəsi-hətnamə". 57. "Xilafətnamə". 58. "Təbriz qibləsi". 59. "Arximedinin dairənin sınıması barədə məqaləsi". 60. "Tərcümeyi-əxlaqi-Nasirəddin Möhtəşəm". 61. "Əlai təqvim". 62. "Xacədən məktub". 63. "Faydalar". 64. "Həndəsəyə giriş". 65. "Bələğət kitabı". 66. "Ayın trayektoriyasının hüdudu". 67. "Qələbə kitabı". 68. "Planetlərin hərəkəti və təqvim". 69. "Təqvim elmi barədə kitab". 70. "Astronomiya elminin tədrisi". 71. "Politologiya və astronomiyaya dair on fəsil". 72. "Arximed planetlərinin qısa icmalı". 73. "Beyt əl-bab". 74. "Astralobiyanın əsaslarına dair on fəsilli kitab". 75. "Musiqi haqqında məqalə". 76. "Düzbucaqlı çoxbucaq". 77. "Rəml elmi". 78. "Planetlərin dərkində məhdudluq". 79. "Astronomiyanın tədrisi". 80. "Varlığın sübutu". 81. "Varlığın isbatı". 82. "Nəsiriyyə". 83. "Dini ayinlərin faydası". 84. "Elmin, alimin və obyektlərin mahiyyəti". 85. "Subyektivlik və obyektivlik". 86. "Nəfs haqqında bildiklərimiz". 87. "Hikmət sirlərinin şərh". 88. "Yetkinliyə dair tibbi mübahisə". 89.

"Axirətin məkanı və zamanına dair işarələr". 90. "Hisslərə qapılma". 91. "Könüllər bağçası". 92. "Töhfə". 93. "Zübdə" kitabının tərcüməsi". 94. "İbn əl-Müqəffər "Adi ədəblər" kitabının tərcüməsi". 95. "Yollar və ölkələr" kitabının tərcüməsi". 96. "Saqınamə". 97. "Qanunnamə". 98. "Təbərnamə". 99. "Xacə Nəsinin salavatı". 100. "Şəriətin kəşflərə yol açması". 101. "Əruz və qafiyə haqqında kitab". 102. "Səbəb və nəticə haqqında". 103. "Xacə Tusinin hikməti". 104. "Vəhdətdən küllün yaranması". 105. "Alın yazısının isbatı". 106. "Müqəddəsliyin qayəsi". 107. "Mübahisə mədəniyyəti". 108. "Xilaskarlıq missiyasının sübutu". 109. "Əvvəl-axır". 110. "Ruhun əbədiyyəti". 111. "Ruhun həqiqiliyi". 112. "Əmir əl-möminin Əli-əleyhissəlamın fəzilətləri". 113. "Xacə Nəsrəddin Tusinin məqalələri". 114. "Əməllərin yaranması". 115. "Qoyunun boynuna görə hökm etmək və sair". 116. "Risalə". 117. "Boynuna baxıb hökm vermək". 118. "Üsuli-kafinin" şərh". 119. "Kitab əl-məsətir". 120. "İxlas" surəsinin şərh". 121. "Əsr" surəsinin şərh". 122. "Seyr və süluk haqqında". 123. "İsmaililərin istəyinə uyğun bəraət və dostluq". 124. "Nemətlər, xoşluqlar və ləzzət haqqında". 125. "Təhvil və ya təsəvvür haqqında". 126. "Dünya aynası olan badə". 127. "Təhafüt"ün şərh". 128. "Təqvim elminə dair qısa şərh". 129. "Qəribə incilər kitabı". 130. "Ayin ehkamları və onun altı vəziyyəti". 131. "Yeddi ulduzun təsiri və Ayın yaxınlaşması". 132. "Allahın qüdrəti".

133. "Xacə divanından bir qitə". 134. "Batiniyyənin təsdiqinə dair "Möminlərin amalı" risaləsi". 135. "Boşboğazlıq haqqında". 136. "Təncim" risaləsinin şərh".

Əsərlərin siyahısından da görüldüyü kimi, Nəsrəddin Tusinin sənədli nəsrində elmin müxtəlif sahələrinə dair elmi məqalələr var. Həmin elmi məqalələrin bəzisi hətta (Məsələn, "Nəsihətnamə") türk dilində yazılmışdır. Azərbaycan bədii nəsrindən fərqli olaraq elmi-sənədli nəsi əsas etibarilə ərəb-fars dilində yazılırdı. Bu da orta əsrlərdə məktəblərdə dərslərin ərəb-fars dilində aparılması ilə əlaqədardır. Qeyd etdiyimiz kimi, Tusinin də inkişafında böyük xidmətləri olan Təbrizdəki Rəbi-Rəşidi Universiteti XIII – XIV əsrdə dünyanın ən qabaqcıl universiteti idi və bu qabaqcilliyi saxlamaq üçün müntəzəm olaraq tədris proqramlarına yeni fənlər salınırdı. Təbii ki, həmin fənləri elmi materiallarla təmin etmək üçün kitablar lazım idi. Nəsrəddin Tusi də məhz həmin elm ocağının sifarişi ilə bir sıra elmi kitablarını yazırdı. Sadaladığımız kitabların, demək olar ki, hamısı xüsusi sifarişlərlə yazılmışdır.

Nəsrəddin Tusi həm də dövrünün məşhur şairlərindən idi və fars dilində yazdığı 700 beytlik divanı zəmanəmizə gəlib çatmışdır. Bir şair kimi Tusinin şərləri dövrünün fəlsəfi mühakimələrini, poetik düşüncəsini özündə ehtiva edir:

Məndən bir-bir eşit, yadında saxla,
Türklərdə illərin adları belə sırada.
Siçan, öküz, pələng, dovşan,

əjdaha, ilan,

Qoyun, meymun, toyuq, it, qaban,
atdır inan.

Göründüyü kimi, Nəsrəddin Tusinin poeziyasındakı mövzuların özü də elmi xarakter daşıyır. Qədim və Orta əsrlərdə ədəbi simaların bədii yaradıcılığı həm də elmi məlumatlarla zənginləşirdi. Təsadüfi deyil ki, elmin müxtəlif sahələrinə dair fikirlər Nizamının, Nəsiminin, Füzulinin poeziyasında öz əksini tapmışdır. Nizami poeziyası daha çox hikmət, məntiq elmi ilə zəngindir. Nəsiminin yaradıcılığında qədim Hind fəlsəfəsində xüsusi konsepsiya olan vəhdəti-vücudun poetik ifadəsi var. Füzulinin poeziyasında təkcə qədim Hindistanın və Çinin dini-fəlsəfi görüşləri deyil, hətta "Səhhət və Məraz" povestinin təmsalında tibbi mühakimələr öz əksini tapmışdır. Eləcə də Nəsrəddin Tusinin poeziyasında astronomiya, məntiq, əxlaq, fiqh, hermenevtika və s. kimi elmlərin müddəaları öz əksini tapmışdır.

Nəsrəddin Tusinin ədəbi-elmi irsini İran alimlərindən Müdərris Rəcəvi, Səid Nəfisi, Zəbiulla Səfa araşdırmış və müvafiq kitablar yazmışlar. Müdərris Rəcəvinin yazdığı "Xacə Nəsrəddinin həyat və yaradıcılığı" adlı elmi monoqrafiyası M. Məhəmmədi və V. Mustafayev tərəfindən tərcümə edilərək 2002-ci ildə "Nəsrəddin Tusinin həyatı və əsərləri" adı ilə çap olunmuşdur. Səid Nəfisi onun barəsində "Yadnameyi-Xacə Nəsrəddin" kitabını yazmış və böyük İran ədəbiyyatşünası Zəbiullah Səfanın redaktorluğu ilə

Tehrandə çap etdirmişdir. Eləcə də Azərbaycanda A.Rzayev "Nəsrəddin Tusinin dövrü. Həyatı və yaradıcılığı" adlı elmi monoqrafiya yazıb 2001-ci ildə çap etdirmişdir.

Bir şair və alim kimi onun elmi-ədəbi irsinin son zamanlarda dünya səviyyəsində tədqiq edilməsi, həm də siyasi məqamlarla əlaqədardır. Aydın məsələdir ki, sonuncu xəlifə Mötəsimin edam edilməsində onun böyük rolu olmuşdur və bu əməlinə görə islam fəqihləri onun əsərlərinin araşdırılmağına, alim kimi təbliğ olunmamağına fitva vermişlər. Yalnız 1979-cu ildə İranda islam inqilabından sonra İnkilab Rəhbəri İmam Xomeyninin fitvası ilə həmin qadağa ləğv edilmişdir və Nəsrəddin Tusinin hərtərəfli tədqiqinə start verilmişdir.

Nəsrəddin Tusinin "Əsa ül-iqtibas" adlı elmi əsəri poetika elminə aid ən sanballı əsərdir. Tusi bu elmi traktatında poetik elminin mahiyyətini açır. Əgər Yunan elmində bu mövzunu vaxtilə Aristotel özünün "Poetika" və "Ritorika" kitabında işləmişdirsə, Şərqdə poetika elminin tədqiqi tarixində bu mövzu ilk dəfə Nəsrəddin Tusi tərəfindən işlənmişdir. Tusinin poetikaya dair elmi fikirləri belədir:

Tusiyə görə poetika elə bir sənətdir ki, insan öz hiss və həyəcanlarını təxəyyülü vasitəsilə ifadə edir. Bu problemə qarşı tarix boyu münasibət də müxtəlif olmuşdur. İndi həmin problemlə bağlı vahid – ortaq variant tapılmışdır. Yəni şerin vəznə və qafiyəsi olmalıdır. Müəyyən vəznələrdə ifadə olunan fikir

iki məzmununda ola bilər: həqiqi və məcazi. Həqiqi o deməkdir ki, sözlərin ifadəsi xüsusi ahənglə düzülür. Məcəzi mənə o deməkdir ki, sözlərin misralarda sayca bərabərliyi şərti xarakter daşıyır. Keçmişdə musiqi notları da bu ahəng üstündə qurulurdu. Elə natiqlik elmi də bu metodologiya əsasında yaranır.

Tusi əsərində qeyd edir ki, indi elm vəznin nəzəri əsasları üzərində çalışır. Bu mənada sözün həqiqi mənası əsas götürülür. Şeir ahəngində eyniliyi ölçmək üçün "fail" təfilsindən istifadə edilmişdir. Şeir ahəngində eynilik olmazsa onun vəznü pozular. Məsələn bir şeir müsəmmətlə (səkkizliklə) deyilsə və başqası müsəddəslə (yeddiqlik) deyilsə, onda şeirin strukturu pozulur.

Müəllifə görə, misraların sonunda sözlərin həm qafiyə olması onların tələffüzünü eyniləşdirir. Antik şeir nümunələrində qafiyə olmurdu. Sonradan ərəblər şeirə qafiyə gətirdilər və başqa xalqlar da ərəblərdən götürərək, şeirlərində qafiyə istifadə etdilər. poetikada qafiyə elmi xüsusi bölmədir. Qeyd etdiyimiz vəznü problemi isə əruz elminə aiddir. Ancaq bunun da fəlsəfi və məntiqi mahiyyəti var. Məntiqi nöqtəyindən nəzərdən yanaşanda vəznü həm də estetik zövqdür. Estetika elmində sözün gözəlliyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. poetikada isə ahəngə və qafiyəyə malik olan hər bir əsər şeir hesab edilir. Əlbəttə, vəznü və qafiyə məsələsində sözün mənası nəzərə alınmır. Ola bilər ki, həmin sözlər mənalı olsun və ya mənasız olsun. ancaq onlarda olan vəznü və qafiyə şeirin poetik məzmununu

ifadə edir.

Tusi qeyd edir ki, nəzəriyyəçilərin təliminə görə yazılmış əsərin qafiyəsi və vəznü yoxdursa o şeir hesab edilmir. Antik dövr alimləri isə belə hesab edirdilər ki, təxəyyülün ifadə etdiyi bütün əsərləri şeir hesab etmək olar. Şeirin vəznü onlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmirdi. Antik Yunan ədəbiyyatında da şeirləri vəznü yazmırdılar. Eləcə də qədim ibri, seyranı və fars şeirində də vəznü olmamışdır.

Tusiyə görə, vəznü və qafiyə əvvəl ərəb şeirində əmələ gəlmiş, sonra başqa dillərə keçmişdir. Düzdür, fars şeirində olduğu kimi, başqa xalqlar da öz şeirində ərəblərdən gələn vəznülərə əlavələr etmişlər. Ümumiyyətdə xalqların məişəti şeir yaradıcılığına ciddi təsir etmişdir. Bu mənada tarixə baxanda görürük ki, müəyyən xalqlar tərəfindən şeirin bəzi vəznüləri müəyyən dövrlərdə qəbul edilmiş, sonra ondan imtina edilmişdir. Ancaq poetikanın təxəyyül məhsulu olması həmişə sabit olaraq qalmışdır. Sadəcə olaraq şeir yazma metodologiyası dəyişmişdir. Şeirin özəlliklərindən danışanda onu qeyd etmək lazımdır ki, onun əsas predmeti sözdür, qafiyədir və vəznüdür. Məntiqi baxımdan isə şeir təxəyyülün məhsuludur.

Poeziyanın fəlsəfəsindən danışanda onu da deməyi özümüzə borc bilirlik ki, söz həm də düşüncənin ifadəsidir. Məhz söz vasitəsilə insanın mənəvi dünyasını dərk edirik. Onun necəliyini müəyyənləşdiririk. Təxəyyüldə yaranan söz həm də insanın hansı səviyyəli adam olmasını göstərir. Tusi bu məsələ-

lərə də diqqət etmiş və göstərmişdir ki, əksər adamlar "nəfslərini" təxəyyülün məhsulu olan sözlərlə ifadə edirlər. Ona görə də sözləri oxumaqla insana nifrət edir və ya rəğbət bəsləyirik. Buna görə də insanlar natiqliyin əsas alətlərindən olan şeirdən, onun əsrarəngiz vəznü və qafiyələrindən istifadə etməklə özlərini ifadə edirlər ki, sözlər insanlara estetik zövq verir. Tusiyə görə sözlərində mənə olmayanları ictimaiyyət qəbul etmir. Onlar cəmiyyət tərəfindən rədd edilir. Bu mənada deyilən sözlər və dərin fikirlərin özləri də xüsusi olaraq bəzədilməlidir ki, onu ictimaiyyət qəbul etsin. Tusiyə görə kəlmələrin bəzəyi məhz qafiyə və vəznüdür. O, poetika sənətindəki həmin keyfiyyətləri belə qruplaşdırır: Sözlərin ahəngi və vəznü; Səslərin ahəngi; Sözlərin mənası; Sözün fonetikasi və onun mənasını bildirən hərəkətlər.

Sonra sözün estetikasından bəhs edən Tusi qeyd edir ki, söz eşidilərkən elə bir tərzdə olmalıdır ki, onun mahiyyətini, mənasını elmi idrak qəbul etsin. Bu mənada sözün fəhsəti onun mənasını dərk etməyə kömək edir. Tusi bu prosesin özünü də bir elm adlandırır. Həqiqətən də, Şərqdə bəlağət elminin öyrənilməsi tarixi qədimdir. Həzrət Əlinin "Nəhcül-bəlağət" kitabından başlayaraq Şərqdə bəlağət elmi əsrlər boyu dərinlən öyrənilmiş və onun tərkib hissələri olan: fəhsəhət, bəyan, məni, bədi – dərinlən araşdırılmışdır. Bu sahədə Xətib Təbrizinin, Vəhid Təbrizi kimi azərbaycanlı alimlərinin də xidmətləri məlumdur. Bəlağət elminin

nəzəri əsaslarını ərəb alimi Əbdülqadir Cürcani XI əsrdə "Əsrarül-bəlağət" adlı elmi traktatı ilə yaratmışdır. Tusinin də bu kitabdan xəbəri var idi və o həmin kitabdan bəhrələnmək üçün poetika elminə dair nəzəri fikirlərini ifadə edirdi.

Tusi əsərində sözün psixoloji məqamlarına da diqqət vermişdir. O, Firdovsinin "Şahnamə"sindən misal gətirərək göstərir ki, söz insanın mənəvi-psixoloji durumunu da ifadə edir:

Sabah gün çıxanda qurular meydan,

Orda Əfrasiyab olar, bir yanda da mən.

Sonra şeirin estetikasından danışan Tusi gözəlliyin təənnümünə dair nümunə verir və sübut etməyə çalışır ki, şeir həm də şairin estetik zövqünü ifadə edir. Sözün estetikasından bəhs edən Tusi həm də şeirdə ifadə olunan psixoloji sarsıntılarını, sevinci, kədəri də ön plana gətirir və poetik duyumla həmin hissələrin ifadəsinin xüsusi məharət tələb etdiyini qeyd edir. Şeirdə olan ictimai motivlərdən də bəhs edən Tusi qeyd edir ki, bu sənət həm də sosial problemlərin, siyasi münaqişələrin qarşısını ala bilər. Tusi onu da qeyd edir ki, antik şeirdə daha çox ictimai problemlər qoymuşlar, indi isə şeirlər məzmun etibarilə məhəbbətin təənnümünə, gözəlin vəsfinə həsr edilir.

Tusi əsərində daha çox vəznü mahiyyətindən bəhs etmiş və qeyd etmişdir ki, vəznülər oynaqlı olub insanları

çuşa da gətirə bilər və ya həzin olub onları rıqqətə də gətirə bilər, hətta elə vəznərdən söhbət açırsan ki, onlar heyvanları belə hərəkətə gətirə bilər.

Sonra qafiyədən bəhs edən Tusi qeyd edir ki, onlar bir neçə cür olur: dəqiq ahəngə malik olanlar, qeyri-dəqiq ahəngililər.

Ədəbi janrlardan və növlərdən bəhs edən Tusi bildirir ki, Yunanıstanda mövzuya uyğun janrlardan istifadə etmişlər və həmin ədəbi növləri mövzulara görə qruplaşdırmışlar. Məsələn, faciədən, həcvdən yazanda onu – tragediya adlandırmışlar. Yaxud da rəzil, şər işləri təsvir edən şeir janrları olmuş, sevinci, fərəhi tərənnüm edən ədəbi növlər olmuşdur. Tusi qeyd edir ki, yazılan əsərlər hansı janra aid olurdusa, antik dövr ədəbiyyatında həmin ədəbi növə aid vəzn də seçilirdi. Bu da şeirin təsir gücünü artırırdı. Müəllif qeyd edir ki, həmin yaradıcılıq metodu artıq dəbdən düşmüşdür.

Kitabının ikinci fəslində Tusi şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrindən danışır. Bu sahədə də spesifik xüsusiyyətlərdən bəhs edən müəllif təsvir obyektlərini belə qruplaşdırır: heyvan və quşların təsviri; insanları və hadisələri təsvir etmək; peşə bacarıqlarını təsvir etmək.

Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən söz açarkən Tusi şairin poetik zövqündən, onun bacarığından da, istedadından da bəhs edir. Deyir ki, təsvir obyektini elə tərənnüm olmalıdır ki, oxucuya zövq versin. Bu mənada tərənnüm olunanın nə olduğunu anlamaq lazımdır. Kədərin

verilməsi üçün müvafiq ahəng, sevincin ifadəsi üçün müvafiq ahəng məqsəduyğundur. Vəznlərin mahiyyətindən danışan Tusi qeyd edir ki, hiss və həyəcanların ifadəsi üçün uyğun vəznlər seçilməlidir. Tusi şeirdə üç komponentin bir-biri ilə bağlı olmasını qeyd edir: söz seçimi, ahəng və vəzn. Bunların düzgün seçimi şeirin bədii dəyərini artırır. Bədii fiqurlardan bəhs edən Tusi deyir ki, şeirdə simvollar geniş istifadə edilir. Misal olaraq o Şərqdə geniş yayılmış Mani adlı şairin və dini ideoloqun şeirlərini misal gətirir. Deyir ki, cansız bir varlıq bir obrazın simasında canlanır. Xeyir bir insanın simasında, şər başqa bir obrazın simasında verilir. Bu ənənəni III əsrdə Şərq ədəbiyyatına Mani dinini yayanlar gətirmişlər. Tusi isə həmin poetik yaradıcılıq üslubunu müasiri olduğu ədəbiyyatda yaradılan dağca obrazında vermiş və onun bir surət kimi səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmişdir. Onlar ibarətdir: istehza və rişxənd, əzab və izzatların təsviri, sakit dağın qəzəblənərək kimisə incitməsi.

Tusi kitabında şeirin yaranma səbəblərindən bəhs edərək yazır: şer iki səbəbdən yaranır – estetik zövq xatirinə və aşıqlıqla əlaqədar. Bu tip şeirlərin bədii təsvir vasitələrindən bəhs edən Tusi məcazlardan: təşbehdən, istiarədən və onların xarakterik xüsusiyyətlərindən danışır.

Tusi “Əsas ül-iqtibas” əsərində həm də sözlərin leksik mənalarından, onların şeirdə oynadığı roldan bəhs etmişdir. Sözlərin təsnifatından danışan

Tusi qeyd edir ki, onlar hərflərdən ibarətdir və həmin hərflər də sait və samitlərdən ibarətdir. Eləcə də müəllif arxaik sözlərdən və morfologiyadan söz açıb isimləri, onların əmr və sual növlərini şərh edir. Ərəb əlifbası ilə yazıda əksini tapmayan qısa və əksini tapan uzun saitlərdən danışır. Yazıda əksini tapan və heç bir səs ifadə etməyən eyn, tənvin işarələrindən, eləcə də sözlərin sadə və mürəkkəb olmasından danışır onların semantikasını izah edir.

Sonra müəllif divan ədəbiyyatının əsas kateqoriyalarından söz açıb “touzi” (oxşar tərzdə səslənən sözlərin təkrarı: dənizin dərdimə dərman dedilər dildarı), cinaslar (şəkilcə eyni, mənaca müxtəlif olan omonim sözlər), müdəvər (sözlərin mənasında dairəvilik: şərəfim, namım, məramım, canım mənim), tərsi (sözün mənasının tərsinə çevrilməsi: sultanlıq dərvişlikdir. Dərvişlik sultan), mücənnəh (bütün beytlərin eyni sözlə başlanması), cəm və təfriq (əlamətləri birinci misrada toplamaq, sonrakı misrada bölmək: kirpiyin ox, yanağın alma: biri öldürür, o biri yaxır), müləmmə (misraları müxtəlif dillərdə olan şeir), mətlə (qəzəl və qəsidənin ilk beyti), hüsnü-təxəllüs (şairin təxəllüsü) və s. barədə izahat verir.

Tusin bu məsələlərə dair öz fikrini bildirməsi bir çox problemlərə aydınlıq gətirir. Belə ki, bizə məlum olur ki, XIII əsrdə poetika sənəti inkişaf edirdi və ona dair nəzəri fikirlər söylənilirdi. İkinci tərəfdən də ədəbi tənqid ədəbiyyat nəzəriyyəsi özünün inkişaf

səviyyəsini Tusinin bu əsərində bürüzə verir. Tusinin “Əsas ül-iqtibas” elmi traktatı poetikanın öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Nəsərdin Tusinin başqa bir elmi traktatının adı “Meyarül-əşar” kitabıdır. Bu kitabda müəllif şeirin vəznləri və onun poetikası barədə geniş məlumat vermişdir.

Tusin elmi nüfuzuna dair belə faktlar var: Səfəvi hökmdarı Şah Abbas Şərq elmində yüksək xidmətlərinə görə xüsusi fərmanla Nəsərdin Tusinin vətəni olan Ordubadı dövlət vergilərindən azad etmişdir. XIX əsrdə Naxçıvan Rusiyanın tərkibinə daxil olarkən ordubadlılar həmin fərmanı rus çarına təqdim etmiş və dünya elminin inkişafında xüsusi xidmətləri olan Nəsərdin Tusi kimi bir şəxsiyyəti yetişdirdiklərini və bu xidmətləri sayəsində Şah Abbasın mərhəmətinə layiq olduqlarını bildirmişlər. Rusiya çarı da özünü Şah Abbasdan aşağı görmək istəməmiş və xüsusi fərmanla Ordubad camaatını dövlət vergilərindən azad etmişdir. Onun fərmanında yazılmış bu sözlər xüsusilə diqqəti cəlb edir: “Ordubad bölgəsi vergidən azad edilsin. Əsas: Şah Abbasın fərmanı”. Həmin sənəd indi də Rusiyanın Ermitaj arxivində saxlanılır.

Tusin pedaqoji fikirləri daha çox “Əxlaqi-Nasiri” kitabında öz əksini tapmışdır. Məlum məsələdir ki, Tusinin dövründə yaradılmış “Rəbi-Rəşidi” mədrəsəsində təhsilin təşkili üçün elmi materiallar lazım idi. Bu məqsədlə Tusi elmi dünyagörüşü daha da genişləndirmək üçün Miskəvhədən tərəcə et-

diyi kitabın üzərində üç dəfə yenidən işləməli olmuşdur. Son dəfə ölümündən az əvvəl kitab üzərində bir daha işləmiş və "Əxlaqi-Nasiri" kitabına yeni fəsilələr əlavə etmişdir. Faktiki olaraq Tusinin kitabda söylədikləri özünə məxsusdur. Çünki Miskəvəhin "Ət-təharə" kitabı tamamilə dini xarakter daşıyırdı və bu da "Rəbi-Rəşidi" mədrəsəsi üçün yaramırdı. Çünki mədrəsədə Hindistan-dan, Cindən gələn tələbələr də təhsil alırdı və Miskəvəhin islam təəssüb-keşiyi ilə yazdığı kitabda bəzi fikirlər onların dini inanclarını təhqir edirdi. Xüsusilə, bütperəstliyə qarşı tutulan sərt mövqə həmin dinə sitayiş edən çinli və hindli tələbələrin dini ləyaqətini təhqir edirdi. Ona görə də Tusi kitabı tamamilə dini təəssübkeşlikdən uzaq elmi kontekstdə tamamilə yenidən işlədi.

Tusinin kitabda ifadə etdiyi elmi fikirlərə görə külli-varlıq dərəcə baxımından üç mərhələdən ibarətdir: heyvanat aləmi, insanlar və Allah dərğahi olan mələklər aləmi. Tusiyə görə insan öz əməyi, səyi, ağılı və iradəsi sayəsində Allah dərğahına yüksələ bilər. Bunun üçün insan gərək onu maddi aləmlə bağlayan düşkün maddi ehtiraslardan, nəfisdən uzaq olsun. Çünki nəfsinin əsiri olanlar zəhil olub heyvanı keyfiyyətlər kəsb etməyə başlayırlar. Nəfsin təbiyəsi ilə peyğəmbərlər, filosoflar, müəllimlər məşğul olur. Tusiyə görə həqiqi xoşbəxtlik; sağlam nəfs, mənalı niyyət və şüurlu zəhmət sayəsində olur. "Mütləq insan" deyəndə Tusi "kamil insan" təbiyə etməyi nəzərdə tuturdu. Tusiyə görə buna nail olmaq üçün zəhmət

çəkmək lazımdır. Böyük Füzulünün "səfa cövrün məhsuludur" fikri də buradan qaynaqlanır.

Tusi hesab edir ki, kamil insanın təbiyəsində təhsili önəmli yer tutur. Müəllimlər öz təbiyələri ilə uşaqlarda səmimi duyğuları yaradıb mənəviyyatlarını saflaşdırırlar. Onların qəlbindəki zərərli duyğular məhv edirlər. Tusi hesab edir ki, kamillikdə ədalətli vicdan mühüm rol oynayır. O hesab edirdi ki, təbiyədə kəmək yox, şirnikləşdirmə olmalıdır, ən son anda sadəcə danlama metodundan istifadə olunsa yaxşı olar. Tusi müəllimlik peşəsinə də üstünlük verirdi və deyirdi ki, əxlaqın saflaşdırılmasına xidmət edən peşə ən müqəddəs peşə hesab olunur və bu işlə müqəddəsələr və ziyalılar məşğul olmalıdır. Tusinin fikrincə, ədalət ən ali fəzilətdir. O təvsiyə edirdi ki, uşağın təbiyəsini ilə südəmə vaxtından məşğul olmaq lazımdır. Uşağın təbiyəsini göstərən fəzilət əlaməti həya hesab edilir. O deyirdi: uşağın mühiti sağlam olmalıdır, pislərlə ünsiyyətdə olmamalıdır. Vaxtında uşaqlardakı pis vərdislərin qarşısını almaq və islah etmək lazımdır. Onlarda peşəyə və yaratmağa həvəs oymatmaq lazımdır. Uşaqlar yalana nifrət, pisə nifrət ruhunda təbiyə olunmalıdır. O şit zarafatları uşaqlar üçün münasib hesab etmirdi. Tusiyə görə uşaqların yeməyi, qidalanma və istirahət rejimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tusi deyirdi ki, dərş deyərək danışıqın şirininli və ahəngi uşaqlar üçün vacibdir: onları hirsələnə vərdislərindən uzaqlaşdırmaq lazımdır. Eləcə

də qeyd edirdi ki, uşaqlar cəmiyyətdə özünü aparmayı bilməli, böyük-küçük yerini bilməlidir. Tusi hesab edirdi ki, şərait, zaman, məkan uşaq təbiyəsini əsas şərtlərindəndir.

Övladların təbiyəsində ailənin və valideynin roluna xüsusi əhəmiyyət verən Tusi ailəni də uşaq təbiyəsində əsas amil hesab edirdi. O deyirdi: uşaq bilməlidir ki, nə qədər faydalı iş görsə o qədər mükəfat alacaq, pis işlərin müqabilində töhmət alacaq. Tusi pedaqoji fikirlərində əsasən aşağıdakı problemlərə əhəmiyyət verməyi vacib hesab edirdi:

- nəfsin sübutu, mahiyyəti, özünü dərş, nəfsin qeyri-maddi olması; mələk nəfsi, vəhşi nəfs və heyvan nəfsi;
 - bədən nəfsin alətidir;
 - xasiyyət və əxlaq;
 - əxlaqın saflığı;
 - fəzilətin növləri;
 - fəzilətə zidd olanlar;
 - zahiri fəzilətlər;
 - ədalətin ən ali fəzilət olması;
 - fəzilətə yiyələnmə üsulu və sadəətə qovuşma;
 - ən ali həzzin ilahi eşqdən qaynaqlanması;
 - nəfsin sağlamlığı fəzilətin mahiyyətidir;
 - fəzilətlərin olmamağı üzündən baş verən xəstəliklər;
 - sədəqətin fəziləti və davranış normaları;
 - Əflatunun vəsiyyətləri
- Comiyyət və fərdi insan üçün kamillik yolunu Tusi belə təsvir edirdi:
- faydalı peşə, incə alətlər icad

etmək və xeyirli işlər görmək – sosial tərəqqinin rəhəndir;

- şərafət ələmi – mələkəldir, qəlbində ilahi nur olanlar ən kamil insanlardır;

- xoşbəxtlik və bədbəxtliyin sükanı insanın ağılı və iradəsinin ixtiyarındadır. Elm-mədəniyyət-bilik-hikmət yolu ilə təkamül yolunu keçəndə xoşbəxt olar – ilahi nur kəsb edib xoşbəxt olar. Əksinə nəfsinin əsiri olarsa zəhil olar.

- nəfs ələ seydi ki, həmişə təbiyələnməlidir, bunun üçün müdriklik lazımdır;

- təlim-təbiyə ilə yüksək fəzilətə çatmaq olar;

- ağılı yaxşını pisdən ayırmaqdir;

- yalnız maariflənmə ilə cəmiyyətdə xoşbəxt ola bilər;

- Kamillik yolu: elm və əməldir.

Elm əməlsiz-əməlsiz elmsiz olmur;

- Kainatın kamal dərəcələrini biləndən sonra insan küllün cüzlərini anlayır və övlidi dərəcəsinə çatır və Allah dərğahında səadətə qovuşur.

Tusinin bu fikirlərindən aydın olur ki, o, dünənün və Allahın dərkində qədim hind-çin fəlsəfəsi olan vəhdət-vücut fəlsəfi konsepsiyasına üstünlük verməlidir. Tusi özünün pedaqoji fikirlərində daha çox antik Yunan filosoflarına və Şərç mütəfəkkirlərinə üstünlük vermişdir. Aristotelin nəsihətlərini yüksək qiymətləndirən Tusi həmin nəsihətləri törcümə edib "Əxlaqi-Nasiri" kitabında ayrıca vermişdir. Bütün bunlar göstərir ki, Tusi həm də dövrünün böyük pedaqoqlarından idi.